

Юрій Горбаченко

НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.
НА КАНІВЩИНІ

Yury Gorbachenko. National revolution of middle the XVII century on Kaniv region. In this article the regional features of development of National revolution of middle the XVII century on Kaniv region are investigated. The author interests ethnic, social and other aspects of development of region.

У статті досліджуються регіональні особливості розвитку Національної революція середини XVII ст. на Канівщині. Автора цікавить етнічний, соціальний та інші аспекти розвитку регіону в зазначений період.

Регіональні аспекти розвитку Національної революція середини XVII ст. щораз більше цікавлять дослідників. Проте серед недосліджених лагун є ще багато територій, серед яких і Канівщина. Метою нашого дослідження є розкриття тих змін соціуму, які відбулися у Канівському полку.

Методологічним ключем для розгляду історії полків Гетьманщини є їх класифікація В.Кривошеї, який відзначає: «Як бачимо, восени 1649 р. провід війська був повністю в руках представників городового козацтва з корінних полків (Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Переяславського). Серед проводирів відсутні репрезентанти старовинних північних козацьких полків Білоцерківського і Канівського. Ймовірно, це пов'язано з настроями у цих полках. Так, полонений у серпні 1648 р. козак білоцерківський Фесько П'ятка розповідав, що у його полку розформовано 18 корогв, які займали угодовську щодо Польщі позицію» [1]. Згідно з Реєстром Війська Запорозького 1649 р. [2] у Канівському полку нараховувалося 3170 козаків. Більше було лише у Корсунському (3472 козаки) та Чигиринському (3189 козаків) полках.

Національно-визвольна війна змінила адміністративно-територіальний устрій Канівщини. Канівський полк з суто військової перетворився на військово-адміністративну одиницю новоутвореної Української козацької держави. На підставі реєстру 1649 р. та присяжних листів 1654 р. встановлено сотенну структуру полку, місця базування сотень, а також їх чисельності.

З початком Національно-визвольної війни найчисельнішим залишався стан козацтва, який мав панівні позиції в краю. Згідно

з реестром, укладеним після підписання Зборівського договору 1649 р., кількість козаків Канівського полку становила 3167 осіб. Вони, відповідно, було організовані у сотні і курені. Влітку 1649 р. згадується полк Семена Верещака з 23 хорогвами [3]. Згідно з реестром залишалося 16 сотень.

Як серединний полк гетьманської держави, географія його чисельності відображала історію попереднього розвитку. Як і всі полки, спочатку полк був у походах, а з часом використовувався як стратегічний резерв гетьмана, бо своїх кордонів з противником не мав.

З нових козацьких межувань варто відзначити лише Київський полк, утворений північніше по Дніпру.

1654 р. в історії полку, як і всієї держави, був історичним [4]. Аналіз «Перепесних книг», приведених до присяги у січні 1654 р., у поєднанні з реестром 1649 р. дозволяє зробити багато висновків стосовно кількісного складу Канівського полку, його соціальних, етнічних та професійних особливостей.

Розпочнемо з кількісного аналізу. Джерела свідчать: «Приведено к вере в Каневе и Каневского полку в городах и местечках: 1 асаул, 10 сотников, 91 атаман, 14 хорунжих, 1 добыш. Рядовых казаков 3152 ч.; мещан: 7 войтов, 6 атаманов, 2 бурмистра, 800 мещан. Всего во всем полку всяких чинов людей 4084 ч. В Каневе: 4 сотника, 1 асаул, 66 атаманов, 8 хорунжих, 1 добыш, казаков рядовых 2039 ч. Всего в Каневе сотников и всяких служилых людей 2119 ч. Мещан: 1 войт, 1 атаман, 2 бурмистра, 454 рядовых. Всего мещан с войтом и с атаманом и с бурмистрами и рядовыми 458 ч. Обоего в Каневе 2577 ч.» [5].

Порівняння загальної кількості козаків полку в 1649 (3167 чоловік [6]) і 1654 р. (3240) засвідчує сталість цієї категорії [7].

Не всі сотні Канівського полку знаходилися на правому боці Дніпра. І.Кривошея, шляхом виділення родових прізвищ, ідентифікувала Бубнівську та Леплявську сотні із сотнями Кулаги, Богданенковою і Росченковою Канівського полку, відомими з реестру 1649 р. [8]. Відповідно, що найменше дві сотні були лівобережними. І.Кривошея вважає «Хоча ревізії XVIII ст. показують незначне число родових козаків в сотні (див. таблицю), кількість родин, що фіксується в регіоні ще реестром 1649 р., досить велика. Бубнівська сотня як окрема одиниця в 1649 р. не існувала. Порівняння козацьких родин, що населяли сотню в XVIII ст. з реестром Канівського полку 1649 р., виявляє представників цих родин

у сотнях Богданенковій (Гурчжай, Комишні, Охріменко, Лисиця, Пінчуки, Левоненки, Стукаленки, Кохненко, Пилипенки), Кулаги (Пінчуки, Велички, Антиповичі, Даценки, Кучурка, Костюченки, Кобзисті) і Росченковій (Сериченки, Руминенки, Петкали, Євхименки, Кобизенко). Наведені дані свідчать про те, що три сотні Богданенкова, Кулаги, Росченкова займали територію пізніших двох сотень: Бубнівської і Леплявської» [9].

З вищенаведених сотень 4 збігаються з реєстром 1649 р. Їх сотенними містечками були Межиріччя, Стайки, Михайлівка, Іржищів. Одну з іменних сотень В.Кривошея локалізував як Бубнівську, що не викликає у дослідників сумнівів [9]. Кількісна інформація про присягу 1654 р. дозволяє зробити порівняння і простежити еволюцію станової структура населення протягом століття (1552–1654 рр.) [10].

Порівняльний аналіз соціального стану Канівщини 1552 і 1654 рр. [11]

	1552		1654		1654	
	У Каневі		У Каневі		У полку	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Князі і пани	3	0,04	0	0	0	0
Бояри	7	0,21	0	0	0	0
Слуги замкові	47	9,24	0	0	0	0
Гарматник	1	0				
Міщани	124	64,33	458		815	20,1
Драби	7	0,21	0		0	
Посполиті	50	10,46				
Козаки					3240	79,9
Всього:	239				4055	

Маємо чіткі вказівки на те, що соціальна структура змінилася повністю.

1) зникли князі, пани, бояри, замкові слуги, відбулося покозачення двох останніх категорій;

2) втричі скоротився вплив і вага міщанства на території, яка стала полком;

3) з'явився новий суспільний стан, який, маючи 80% чисельності на території, став панівним як числом, так і політично, економічно.

Розглянемо покозачення шляхти у Канівському полку. Згідно з аналізом О.Мальчевського з 153 родин середньої і заможної шляхти Київщини і Брацлавщини в період 1569–1596 рр. повністю православними залишалися 140 родів (92%), в період 1596–1620 рр. — 116 (76%), в період 1621–1648 рр. — 105 (69%) [12].

В.Липинський називав 77 покозачених шляхтичів, що становило 2,4%, В.Кривошея нарахував 397 або 12,5%, він простежив у козацькому середовищі представників старовинних боярських родин Київщини і Канівщини Потаповичів, Чайок, Черевчеїв, Морозів.

Навіть збереження окремих прерогатив не гарантувало шляхті станового лідерства в суспільстві. Постійні жовнірські роти, почт старости — його служебники в Черкасах 1552 р. складався з 50 приїжджих та 11 місцевих жителів Черкас та Канева. Постійні війська для замку залежали і від центрального уряду, і від особистості старости. В Каневі були драби, ще у 1552 р. тут зафіксовані 7 домів драбських з поручиком, але загальна кількість драбів не вказується. «На прикладі Канева бачимо, що частина цього прийшлого населення осідала в окраїнних містах на постійне місце проживання, переважно через шлюби з місцевими міщанками і боярками, і, таким чином, в загальний національний і соціальний склад населення просочувався мало по малу чужерідний елемент» [13]. З імен і прізвищ канівських драбів видно, що вони окліматизувалися в Україні (Теребунець, Мартин Щербатий, Карась).

У реєстрі 1649 р. Михайлівської сотні записано Степана Драба [14], шляхтича гербу Одинець [15]. В пам'яті роду залишалось, що: «пращур Иван Драбович был в 1520 гетьманом над всей Малой Россией» [16].

Хтось із «сліповронців» чи їх родичів, який уже називався Іваном Бурим, володів лісом на Сліповроді, Турчишиним лісом на Пирятинщині, садом під Пирятином в Подварках та іншим майном [17]. Його два сини стали в майбутньому відомими козацькими ватажками. Тиміш Іванович — козак полкової сотні Канівського полку (1649), генеральний осавул (? — 1665.04. — ? у Брюховецько-го), «будучи начальным войсковым человеком» [17], запорожець, у 1666 р. був у Москві [18]. Його рідний брат Микита — осавул полковий лубенський (? — 1665-?), (? — 1672.05. — ?), сотник пирятинський (? — 1683.16.06. [19] — ?), козак пирятинський (1685).

За люстрацією 1552 р. у Каневі були слуги замкові старі і нові. Перших — 13, других 32. Нових слуг, вірогідно, староста набирає уже не тільки з місцевих жителів, тут є колишні драби

і пушкарі, сюди приймалися радо і східні виходці (Азік — може бути єврей, Толук) і західні (поляки). Між ними — не чітко розмежований клас військовослужбовців і ремісників (є кравець, коваль, шинкар) [20].

Нащадки слуг Канівського замку Севруків, Ждановичів (2), Товстих (1), Севастьяновичів (1), Панковичів (3), Якововичів (1) стали до лав козацтва.

Матей Севрук — слуга замку Канівського (1564 [21]), Севрученко Михайло — козак полкової сотні Чигиринського полку (1649 [22, с. 29]), Севрученко Грицько — козак Ніжинської сотні (1649 [22, с. 464]), Севрук Гришко — козак Овруцької сотні Київського полку (1649 [22, с. 310]), Севрук Лука — козак сотні Павлоцької Білоцерківського полку (1649 [22, с. 194]).

Товсті Федір — слуга замку Канівського (1564 [23] — 1585 [24]), Іван — козак сотні Стародуба (Литвинецька) Канівського полку (1649 [25]).

Ждановичі Леон — слуга замку Канівського (1564 [26]), Степан — козак сотні Волинцова (Пекарської) Канівського полку (1649 [27, с. 104]), Ісай — козак сотні Терехтемирівської Канівського полку (1649 [27, с. 122]).

Севастьяновичі: Микита — слуга замку Канівського (1564 [28]), Мартин — козак сотні Волинцова (Пекарської) Канівського полку (1649 [29]).

Панкович Кіндрат — можливо, нащадок Панка Колитвиновича [30]. Слуга замку Канівського (1564), полковим осавулом був Юхим Панченко, з цієї родини відомі Юсько, який козакував у сотні Михайлівській у 1649 р. [31, с. 127], Семен Панченко — у сотні Канівській Стародуба (Литвинецькій) [31, с. 103].

Якововичі: Михайло — слуга замку Канівського (1564 [32]), Степан — козак сотні Гуниної (Клепачівська) Канівського полку (1649 [33]).

Таким чином, нам вдалося в реєстрі 1649 р. виявити і додати до реєстру покозачених шляхтичів Ждановичів, Севастьяновичів, Панченків, Товстих, Якововичів.

Тісно пов'язаним з шляхетським станом було духовенство.

З вісьми канівських церков найбільше відомі Успенська, Василівська, Микольська. Ще у XVI ст. за першою з них рахувалися два уходи: один на р. Удаї, другий — Ольшаниці [34]. Василівська церква тримала на р. Удаї уход Позняківщина [34, с. 98].

Одним із джерел поповнення козацтва було середовище православного духовенства. З канівських бояр Некрас [35] деякі представники потрапили до середовища духовенства. Документи зберегли імена священиків с. Вишеньки Вороньківської сотні Переяславського полку Георгія (1742) і його сина Івана Георгійовича Некрашевичів.

Священником спаським канівським був представник відомої шляхетської родини Мелешків. Хтось з його родичів «на рати побит под Курском в Москве» [36]. Рід розрісся у Каневі і серед його представників були козаки сотні Стародуба Курило, Терешко і Трошко Мелешковичі [37].

Ще у 1622 р. в Спаській канівській церкві правив служби священик Тимофій Іванович Прудило [38], в 1639 р. — Іван Леонтійович, в поминальнику якого 7 священиків і 3 ієромонахів і 1 ієродиякін [39]. Священиками в Каневі також були Іван Тарнавський та Іван Ярмолович, в місцевій Микольській церкві правив Данило Селкович.

Серед священиків канівських у Микольській церкві був Данило Семенович Морокович.

Серед священиків канівських провідне становище займала родина Мужилівських — відомої в Білорусії і Україні священницької родини. Вони тримали приходи в самому Каневі. Представник родини Іван у вересні 1654 р. в Каневі записав поминання свого роду: ієрей Іван, ієрей Григорій, ієрей Микита, ієрей Василь, ієрей Марко, ієрей Іван, ієромонах Козьма, ієромонах Костянтин, ієромонах Лука, ієромонах Анатолій, ієросхимонах Серафіон, ієрей Климентій, ієрей Іван, ієрей Григорій, ієрей Йосип [40]. Як бачимо, у цьому синодику десять імен священиків і 4 ієромонахів, які також могли бути попередньо священиками. Додамо, що у поминанні протопопа канівського Кирила Мужилівського 14 священиків і 7 ієромонахів: ієромонах Афанасій, ієромонах Сисва, ієромонах Софроній, ієромонах Димитрій, ієромонах Климентій, ієромонах Філон, ієромонах Гедеон, ієрей Овсей, ієрей Прокопій, ієрей Прокіп, ієрей Євстафій, ієрей Євстафій, ієрей Андрій, ієрей Петро, ієрей Павло, ієрей Дмитро, ієрей Семен, ієрей Костянтин, ієрей Микита, ієрей Мануйло, ієрей Ігнатій [41].

Безцінним джерелом є збережений завдяки переписам з більш давніх синодиків, що сягають початку XVII ст. і охоплюють увесь козацький період в Каневі, протопопом Кирилом Мужилівським і священником канівської Святовасилівської церкви

Стефаном Чупкою поминальник Преображенської церкви м. Канева, який після пожарища 1674 р. був вивезений до Прохорівки [42]. Григорій Андрійович Мужилівський був священиком у 1670 р., але встановити місце його парафії покищо не вдалося.

У 1646 р. у поминальнику запорозького козака Яська Михайловича Балвіра поминалися два священики Василь і Діонісій, але щоб стверджувати, що вони були канівськими, необхідні додаткові пошуки. 26 липня 1653 р. в канівській Преображенській церкві був записаний поминальник роду Павла Кончаковського. Серед записів імена священиків: Артем, Яків, Захар, Арсен, Кирило [43]. Д'яком у Спаській церкві був Марко Васильович Лубецький, а мабуть, його батьком був священик Василь, якого він поминав.

У реєстрі зустрічаються Поповичі. Так, як і у інших регіонах Гетьманщини [44], називали синів священиків. У реєстрі 1649 р. в полковій сотні Попович Хома, Кулагиній — Поповичі Андрій і Фесько, Богданенковій — Попович Іван, Рещенковій — Попович Гнат і Луцько, у Терехтемирівській — Попович Степан. В п'яти сотнях — 7 синів священиків.

Канівський монастир володів млинами Биркозовським і Калачинським (1670 [45]).

Міщани Канівщини мали 7 громад, кожна з яких займала відповідне місце у соціальній структурі свого регіону [46]. Мали тісні стосунки з київською міщанською громадою. Джерела свідчать «ныне многие киевские мещане до времени живут и в Корсуни и в Каневе и по ихх городах» [47].

4 січня 1571 р. міщани канівські отримали данину на млини, а в 1576 р. підтвердження на це [48]. Вони займалися хліборобством на полі, біля міста, де бажали; лише незадовго перед 1552 р. кн. Володимир Путивльський, вийшовши з Москви, почав з цієї міщанської рідлі брати десятину [49].

Міщани часто не сплачували королівських податків, за що банітувались. Так, у 1633 р. Федір Воронич оголосив баніцію на міщан Канева за незібрання за два роки побору з міста і сіл, що до нього належать [50], у 1644 р. він же не дуже вдало збирав до королівського скарбу податки з міщан чигиринських [51].

У нових історичних умовах канівське міщанство не сплачувало податків на старосту, загально-державних поборів. Борючись за його прихильність, король 20 липня 1661 р. надав Каневу магдебурзьке право [52].

56% міщан полку мешкали у Каневі, 44 у шести містечках — Ржищев, Стайки, Межириччя, Михайлівна, Бубнів, Конона [53].

Співвідношення міщанства і козацтва в полку становило 815 до 3269. Всього 4084 чоловічої статі усіх: 80% козацтва і 20% міщанства. Як бачимо, співвідношення козацького і некозацького населення залишалось сталим.

Яків Павлович відомий як вїт канівський у 1552 р. [53], 1649 р. у полковому товаристві Канівському згадуються Гришко, Ярема, Олексій, Гришко Павловичі, Хома Павлович — козак сотні І. Стародуба, майбутній полковник канівський Матвій (Матяш) Павлович походив з Костенецької сотні (1649). В цій же сотні козакували Давид, Лесько, Дмитро Павловичі.

Показалися і міщани канівські: Янко Пекарець — міщанин канівський 1552 р. — його родич Пекарсченко Андрій козак у сотні Стародуба (1649 [54]). Серед нових слуг замкових була Карасева (1552), а у сотні Гуниній — Карасенко Іван (1649), родовід слуг замкових Івана, Грина та Севастяна Бутів продовжував цілий куц Бутівських козацьких родин.

Згідно з реєстром 1649 р. по Брацлавському, Кальницькому, Уманському полках з 8000 імен таких — 190, всього 64 професії [55], у Канівському полку 48 прізвищ, які походять від 19 професій.

Пушкар, гармаші, коновал, сурмач — типовий перелік полкових служителів, які в майбутньому складали полкову артилерію і полкову музику. Прізвище Пушкар мали козак полкової Канівської сотні Кирик (1649), у Межирицькій сотні Максим Пушкаренко, у Иржищівській сотні Омелян Пушкаренко [56], пізніший полковник Давид Трохимович (? — 1620–1705). Згідно з люстрацією 1552 р. у Каневі був лише один Семен Німець з Кролевця (Кенісберга), він, ймовірно, осів на постійне мешкання: мав у Каневі дружину та дітей [57].

Ще у XVI ст. головними ремісничими професіями були лучники, чоботарі, ковалі, стрільники, римарі, кушнарі, кравці [58], з них покаяченню найбільше підпадали ковалі, кравці і римарі. Зброярство у Каневі також не мало значного поширення [59].

Нижча суспільна верства посполитства на Канівщині була розвинена досить слабко. На запитання «Чи перетворювалися селяни на професійних військових, а чи залишалися на землі, але ставали вільними?» Т.Яковлева відповідає: «Можна припустити, що співіснували обидва варіанти — залежно від місцевих умов» [60].

Близький до Канівщини Силуян Мужилівський у лютому 1649 р. стверджував: «А посполитство дочувши ся, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулося, так на суй стороне, як і на туй Днепра» [61].

За підрахунками Т.Яковлевої, рядові козаки у Канівському полку становили 77% (1654 р.) [61, с. 78]. Вона припускає, що «на теренах, які були вже недосяжними для ворога і на яких можна було спокійно займатися мирною працею, мав розпочатися процес виходу з козацтва» [62]. Називає дослідниця і цифру, що, напевно, це то, міщани і селяни в полку становили 16,8%. Сума козаків, міщан і посполитих, за Т.Яковлевою, становить 93,8%. Завеликий відсоток 6,2 на козацьку старшину, духовний стан і непокозачену шляхту. Тому розрахунки дослідниці неприйнятні. Не можемо погодитися і з припущенням, що у Канівському полку розпочався процес виходу з козацтва.

Для визначення національного складу населення Канівського полку в середині XVII ст. переважно було використано козацький реєстр 1649 р. і деякі згадки про етнічну належність в історіографії [63].

97,6% козаків полку становили українці. Дві сотні (Межерицька і Маслівська) взагалі були моноетнічними. Це співвідноситься і підтверджує дані Р.Осташ стосовно Брацлавського та Кальницького полків, що «основу антропонімікону становили українські імена церковно-слов'янського походження, властиві для всієї території України» [64].

Встановлено (виходячи з прізвищ козаків), що більшість населення, як і в попередній період, становили українці.

Писар полковий канівський (1674–1677) Михайло Миколайович Булавка (? — 1654 — ран. 1719) мав дідовські ґрунти у Каневі. Васько Булавка — козак сотні Гуниної Канівського полку (1649). У Межигорському монастирі поминався рід Булавок з Мозиря.

Інші національні групи, представники «неруського» кореня (татари, волохи, поляки, цигани, євреї) становили 77 козаків, або 2,4%. Порівняно з сусіднім Корсунським полком, це майже втричі менше. Там вони становили близько 7% від загальної кількості населення полку [65].

Татарські вихідці у полку представлені 49 козаками, що становило 1,5%. Це засвідчує, що протягом другої половини XVI — першої XVII ст. колонізація так далеко відсунула татарські рубежі від Канева, що серед його мешканців і округи залишилися

лише татарські нащадки попереднього історичного періоду [66]. Це засвідчує також, що східні побутові впливи на Канівщину стабілізувалися [67]. Татари відсутні у чотирьох сотнях (Межеричька, Маслівська, Андрієва і Юхимова). Найбільше представників цієї народності у Стояцькій (8 козаків, 4,7%) і Богданенковій (7 козаків, 3,2%) сотнях.

Третьою за чисельністю етнічною групою були волохи. До них можемо віднести 21 козака. Вони присутні у 10 з 16 сотень. Відсутні у сотнях полковій, Стародубовій, Іржищівській, Рещенка, Межеричькій і Маслівській). Найбільше їх фактично (по 4 козаки) у сотні Волинцевій і Кулагиній, щодо чисельності у Михайлівській — більше 3%. Четверта етнічна група — українізовані поляки. П'ята група — цигани, і остання — євреї.

Канівський реестровий полк як військова одиниця був створений на території Канівського староства, яке було одним із центрів зародження українського козацтва. Утворення полку у 1625 р. як військової одиниці Речі Посполитої було наслідком масового покозачення населення Канівщини у 1648 р. Його козаки набували бойового та політичного досвіду, беручи участь у війнах Речі Посполитої та козацьких повстаннях 30-х рр. XVII ст. З початком Національно-визвольної війни Канівський полк трансформувався у військово-адміністративну одиницю Української козацької держави. Адміністративно полк поділявся на 16 сотень. За присяжними списками на вірність московському царю 1654 р. кількість канівських козаків зросла до 3240 осіб, число сотень залишалось сталим.

1. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. — К., 1998. — Ч. I. — С. 63.

2. Реестр всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / Изданные по подлиннику О.М.Бодянским. — М.: Издательство Императорского Общества истории и древностей Российских при Московском университете, 1875. — 337 с.

3. Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і Тагальська битва 1649 р. в світлі нових документів // Мицик Ю. *Albaruthenica*. Студії з історії Білорусі. — К., 2009. — С. 178.

4. Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз *ad fontes* // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — Вип. 5. — К., 2005.

5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. X. — СПб., 1878. — 838 с. (далі — Акты ЮЗР). С. 295.

6. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту / Ф. П. Шевченко (відп. ред.), О. В. Тодійчук (підгот.). — К., 1995. — С. 97–128.

7. Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 295.

8. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — Умань, 1998. — С. 26.

9. Іваненко А. О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20ті рр. XVII — кінець XVIII ст.). Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2003.

10. Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). Збірник за редакцією Б.Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 7–60.

11. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. (далі — АЮЗР). — С. 46.

12. Мальчевський О. Полонізація української шляхти: 1569–1648 рр. // Україна в минулому. — 1992. — Т. 1. — С. 37–53.

13. АЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 97.

14. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 329.

15. Інститут рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. I. — № 4104. — Арк. 172.

16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 2695. — Арк. 5.

17. Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 21.

18. Окиншевич Л. Центральні установи України — Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — К., 1930. — Т. 8. — С. 291.

19. Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 2.

20. АЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 98.

21. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.

22. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 29.

23. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.

24. Там само. — С. 243.

25. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 101.

26. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.

27. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 104.

28. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.

29. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 105.

30. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 102.
31. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 127.
32. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.
33. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 111.
34. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 98.
35. АЮЗР. — Т. II. — С. 46.
36. ІР НБУ. — Ф. 28. — № 762. — Арк. 3.
37. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 100.
38. ІР НБУ. — Ф. 28. — № 762. — Арк. 3.
39. ІР НБУ. — Арк. 1.
40. ІР НБУ. — Арк. 18.
41. ІР НБУ. — Арк. 20.
42. Див.: Кривошея В.В., Кузнець Т.В. Цінне джерело з історії правобережного козацтва // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. — К.: УДІП, 1997. — Ч. IV. — С. 73–76.
43. ІР НБУ. — Ф. 28. — № 762. — Арк. 14.
44. Петровський М. Три поповичі // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1927. — Кн. 7. — С. 3–15.
45. ЦДІА України. — Ф. КМФ. — 9. — Оп. 3. II. — Спр. 61. — Арк. 1.
46. Щербак В.О. Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України в XVI ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15. — С. 21–25.
47. Акты ЮЗР. — Спб., 1867. — Т. V. — С. 118.
48. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673. Передмова П. Кеннеді Грімстед. — К., 2002. — С. 230, 260.
49. АЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 47.
50. ІР НБУ. — Ф. I. — № 4104. — Арк. 109, 161.
51. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673. — С. 775.
52. Остап Р.І. Назви професій, зафіксованих в антропонімії східного Поділля XVI — 1-й половині XVII ст. // Проблеми економічної географії Поділля. — С. 160–162.
53. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 104.
54. Остап Р.І. Назви професій, зафіксованих в антропонімії східного Поділля XVI — 1-й половині XVII ст. // Проблеми економічної географії Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1988. — С. 160–162.
55. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 97, 120, 125.

56. АЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 96.

57. АЮЗР. — Т. I. — С. 112.

58. Тоїчкін Д. Канали постачання на українські землі клинкової зброї та матеріалів для місцевого виготовлення клинків: XVII — перша половина XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. Число 11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / Інститут історії України НАН України; Редкол.: М. Ф. Дмитрієнко (відп. ред.) та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, — Ч. 1.

59. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. — К.: Основи, 1998. — С. 74.

60. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М.: Издательство АН СССР, 1954. — Т. II. — С. 129.

61. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. — С. 77.

62. Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782) // Сіверянський літопис. — 1997. — № 4.

63. Остап Р.І. Поширення найбільш типових чоловічих імен на Хмельниччині в 1-й половині XVII ст. // Проблеми історичної географії Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1982. — С. 137.

64. IP НБУ. — Ф. Лебедева. — № 565. — Арк. 311.

65. Степенькін С.Ю. Корсунський полк у XVII — на початку XVIII ст. Автореферат дис ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 16.

66. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. — К., 1993. — С. 108–115.

67. Kočubej J. Les éléments orientaux dans la culture et dans la vie quotidienne des cosaques ukrainiens // «Les cosaques de l'Ukraine», Paris, 1998. — P. 117–124.